

Фрідріх

Ще

По той бік
добра і зла

Розділ дев'ятий
ЩО ТАКЕ ШЛЯХЕТНІСТЬ?

257.

Кожне вивищення «людського типу» було й досі залишається справою аристократичного суспільства — як суспільства, яке вірить у довгу драбину ієрархії рангів та різну цінність людей, і якому в певному сенсі необхідне рабство. Без *пафосу дистанції*, який виникає з усталеної різниці між станами, з постійного вивищення і наглядю панівної касти над підданими й знаряддями, а також із безперервного вправляння в послуху й повеліванні, вмінні тримати поодаль і під собою, не було б і того іншого таємничого пафосу, того прагнення постійно збільшувати дистанцію всередині душі, генерувати все вищі, рідкісніші, напруженіші та всеосяжніші стани, словом, вивищення «людського типу», поступового «самоподолання людини», якщо вжити моральний термін у понадморальному сенсі. Звісно, не слід піддаватися гуманітарним ілюзіям щодо історії виникнення аристократичного суспільства (а отже, і передумов вивищення «людського типу»): істина суворая. Тож будьмо безжальні й скажімо прямо, як досі *починалася* на світі будь-яка висока культура! Люди, ще первісно-природні, варвари в найжахливішому розумінні цього слова, люди-хижаки з іще не приборканою силою волі й жадобою влади накидалися на слабші, моральніші, миролюбніші раси, що займалися, мабуть, торгівлею чи розведенням худоби, або ж на

старі занепаді культури, де остання життєва сила якраз іскрила фінальними феєрверками духу й розпусти. Каста шляхетних спочатку завжди була кастою варварів: її перевага полягала передусім не у фізичній, а в душевній силі: це були більш *цілісні* люди (що у всіх аспектах означає також і «цілісні бестії»).

258.

Деградація — це вияв того, що внутрішньому світові інстинктів загрожує анархія і що підірвано той основний порядок афектів, який називається життям; деградація — це щось докорінно відмінне від того життєвого устрою, за якого вона настає. Коли якась аристократія, як-от французька аристократія на початку революції, з якоюсь витонченою огидою цурається власних привілеїв і сама себе приносить в жертву надмірності власних моральних почуттів, то це — деградація; власне кажучи, це тільки останній акт того тривалого багатоговікового регресу, внаслідок якого вона крок за кроком поступалася своїм правом на панування, змізернівши аж до *функції* королівської влади (і ставши зрештою її регалією і прикрасою). Втім, для правильної, здорової аристократії істотним є те, що вона відчуває себе *не* функцією королівської влади чи суспільства, а *сміслом* і найвищим виправданням їх існування — і тому з чистою совістю приймає в жертву безліч людських життів, бо *задля її блага* людей слід пригнічувати й принижувати до рівня неповноцінних людей, рабів і знарядь. Її основним переконанням має бути якраз те, що суспільство має право на існування *не* задля самого суспільства, а тільки як фундамент і поміст, на якому обрані вишукані істоти зможуть підвестися й торкнутися вищих завдань, вищого *буття*, для якого вони призначені; наче ті виткі світлолюбні рослини з острова Ява, *Sipo Matador*, як їх ще називають; їхні пагони

міцно охоплюють стовбур дуба, аж доки не переростуть його, щоб нарешті вільно розпустити свою крону під сонцем й показати своє щастя світові.

259.

Взаємно утримуватися від образ, насилля, експлуатації, однаково цінувати свої прагнення і прагнення іншої людини: у певному примітивному розумінні така поведінка може стати основою доброзвичайності, якщо для неї є відповідні передумови (а саме фактична схожість потенціалів цих людей, їх мірок цінностей, а також належність до однієї верстви). Але тільки-но хтось намагається застосувати цей принцип ширше чи навіть проголосити його *основоположним принципом суспільства*, він негайно виявляє свою справжню суть: це — воля до *зане-рчення* життя, принцип розпаду й занепаду. Тут слід добре замислитися над причинами, утримуючись від будь-якої сентиментальної слабкості: власне, саме життя — це привласнення, кривдження, подолання чужого й слабшого, пригнічення, суворість, нав'язування власних форм, закріпачення і, м'яко кажучи, експлуатація; але навіщо ж вживати саме ті слова, в яких навіки закарбовано намір знеславити ці явища? І та верства, всередині якої люди поводяться з ближнім як з рівним — а так і є у кожній здоровій аристократії — має сама (якщо вона ще живе, а не відмирає) дозволяти собі з іншими верствами все те, від чого її члени утримуються між собою. Вона має бути втіленням волі до влади, вона намагатиметься вирости, розростися, захопити все довкола, здобути перевагу, і все це не через якусь моральність чи аморальність, а тому, що вона *живе*, а життя і є воля до влади. Втім, саме цим положенням загальноєвропейська свідомість найбільш вперто чинить спротив: зараз скрізь, навіть під ковпаками науковців, визрівають мрії про майбутній суспільний лад, який не матиме «експлуаторського характеру»: для

мене це звучить як обіцянка винайти життя, позбавлене всіх органічних функцій. «Експлуатація» — це не ознака зіпсутого, недосконалого чи примітивного суспільства: вона належить до *сутності* всього живого як основна органічна функція, вона є наслідком волі до влади, а значить, волі до життя. Припустімо, що на теоретичному рівні це щось нове, та для реальності це *споконвічний факт*, що лежить в основі всієї історії: будьмо ж чесні з собою щодо цього!

260.

Мандруючи системами багатьох як витончених, так і примітивних моралей, що коли-небудь панували чи й досі панують на світі, я знову й знову помічав закономірне повторення і тісний взаємозв'язок деяких рис, аж доки мені нарешті не відкрилися два основні типи моралі й принципова відмінність між ними. Існує *панська мораль* і *рабська мораль*: одразу поспішу додати, що в усіх високих і змішаних культурах можна також спостерегти спроби узгодити ці моралі, а ще частіше — симбіоз і взаємне непорозуміння, а то й вороже співіснування обох цих моралей (буває, що й в одній людині, в *єдиній* душі). Моральні судження про різні ступені цінності виникають або всередині панівної касты, яка радо усвідомила різницю між собою і підвладними, або серед підвладних, рабів і людей з різним ступенем залежності. У першому випадку, коли уявлення про «добро» визначає панівна каста, саме піднесені й горді стани душі сприймаються як джерело відмінностей і критерії ієрархії. Шляхетна людина відмежовується від істот, в яких виявляється щось *протилежне* цим піднесеним, гордим станам: воно викликає в неї зневагу. Треба зауважити, що в панській моралі протиставлення «доброго» й «поганого» означає те саме, що й протиставлення «шляхетного» і «нищого»: дихотомія «доброго» й «злого» має інше походження.

А зневажають тут боягузів, малодухів, дріб'язкових людей, які дбають про незначну користь; а також недовірливих, що зиркають з-під лоба, тих, хто принижує сам себе, собачу породу людей, що дозволяють собою попихати, підлабузників з голодними очима, а передусім — брехунів: всі шляхетні люди глибоко переконані, що простолюд завжди брехливий. «Ми, правдиві» — так називали себе давньогрецькі аристократи. Цілком очевидно, що всі моральні оцінки спершу стосувалися *людини* й тільки потім переносилися на відповідний *вчинок*, і тому історики моралі жорстко помиляються, відштовхуючись у своїх роздумах від таких запитань, як «чому хвалять співчутливий вчинок?». Людина шляхетної породи мірилом цінностей вважає *себе*, їй не потрібне чийсь схвалення, вона каже: «Все, що шкодить мені, шкідливе саме собою», вона усвідомлює себе тим, хто взагалі наділяє речі цінністю, вона — *творець цінностей*. Шляхетна людина шанує все, що знає в собі, і така мораль — це самовозвеличення. На перший план тут виступає відчуття наповненості, могутності, що ллється через край, щастя від високої напруги, усвідомлення власного багатства та готовності його дарувати й роздавати: шляхетна людина теж допомагає нещасному, однак зовсім чи майже не зі співчуття, а радше внаслідок тиску, породженого надміром могутності. Шляхетна людина вшановує в собі людину могутню, яка володіє собою, вміє говорити й мовчати, радо виявляє суворість та жорстокість до самої себе й схиляється перед усім так само суворим і жорстким. «Серце тверде вклав Вотан у груди мені», — сказано в одній старовинній скандинавській сазі, і ці рядки, що вихопились прямо з душі гордого вікінга, цілком слухні. Ця порода людей пишається саме тим, що її створено *не* для співчуття, і тому далі герой саги застерігає: «Хто змолоду не мав твердого серця, тому його вже не загартувати». Шляхетні й мужні люди, які так гадають, вкрай далекі від тієї моралі, яка вба-

чає знакову рису моральності саме в співчутті, чи у вчинках на благо іншим, чи в *desintéressement*¹; віра в себе й гордість собою, глибока ворожість та іронічне ставлення до альтруїзму так само належать до шляхетної моралі, як і дешиця презирства й осторога до співчуття та «доброго серця». Саме сильні люди вміють *по-справжньому* шанувати, це їхнє мистецтво, їхній винахід. Глибока пошана до старості й родовитості (а все право стоїть на підмур'ї двох цих пошан), віра й упередженість на користь предків і проти прийдешніх поколінь — це типові явища для моралі сильних; і навпаки, коли люди «сучасних ідей» мало не інстинктивно вірують у «прогрес» і «майбутнє», дедалі більше втрачаючи повагу до пращурів, це достатньою мірою виказує нешляхетне походження цих «ідей». Та найбільше ця мораль панівної касты чужа й неприємна сучасному смаку суворістю свого принципу, що людина має обов'язки тільки щодо рівних собі; а з істотами нижчого рангу, з усім чужим можна поводитись як заманеться чи «як велить серце», але в будь-якому разі залишаючись при цьому «по той бік добра і зла»: тут уже можливе співчуття і таке інше. Здатність і зобов'язаність до тривалої вдячності й тривалої мстивості (і те, й інше тільки серед рівних собі), віртуозність розплати, вишуканість уявлень про дружбу, певна потреба у ворогах (що служили б стічними канавами для таких афектів, як заздрощі, сварливість, зухвалість, і по суті давали б змогу бути добрим *другом*): все це — типові ознаки шляхетної моралі, яка, як сказано, не є мораллю «сучасних ідей», і тому сьогодні її важко відчутти, важко віднайти й розкрити. Зовсім інша справа — другий тип моралі, *рабська мораль*. Уявімо, що поневолені, пригнічені, стражденні, невольні, невпевнені в собі втомлені люди візьмуться моралізувати: на що будуть схожі їхні моральні оцінки? Вочевидь, там знайде свій вияв песимістична підозра до становища людини

¹ Незацікавленість (*фр.*)

в цілому, а може, й осуд людини разом з її становищем. Очі раба несхвально поглядають на чесноти сильного: це погляд, повний скепсису й недовіри, *вишуканої* недовіри до всього «доброго», що там шанують; йому хочеться переконати себе, що навіть їхнє щастя — несправжнє. На відміну від них, раб висуває на передній план і висвітлює ті риси, які полегшують буття страждених: у нього в пошані співчуття, догідлива, готова прислужитися рука, добре серце, терплячість, сумлінність, покірливість і приязність, бо тут це — найкорисніші якості й зазедве не єдині засоби, що дозволяють витримати тиск існування. По суті, рабська мораль — це мораль корисності. Саме в її печі було виплавлено знамените протиставлення «добра» і «зла»: у поняття «зла» інстинктивно домішали могутність і небезпеку, певну грізність, витонченість і силу, які не допускають презирства. Отже, згідно з рабською мораллю, «зла» людина навіває страх; за панською ж мораллю саме «добрі» навівають і прагнуть навівати страх, тоді як «поганим» вважається той, хто викликає зневагу. Ця протилежність загострюється, коли за логікою рабської моралі до образу «доброї» людини також зрештою домішується краплина зневаги, хай навіть легкої й приязної, адже добрий, як на розсуд рабів, має неодмінно бути *безпечним*: добродушним, легковірним, мабуть, трохи тупеньким, un bonhomme. Скрізь, де переважає рабська мораль, мова виявляє тенденцію до зближення значень слів «добрий» і «дурний». І остання принципова відмінність: прагнення *свободи*, інстинкт щастя і тонкощі в почуванні свободи — це необхідна складова рабської моралі й моральності, так само як мистецтво й натхнення у виявах глибокої шани та відданості є закономірним симптомом аристократичного способу мислення і творення цінностей. Звідси само собою зрозуміло, чому любов як *пристрасть* — а це наша європейська особливість — безперечно повинна мати шляхетне походження:

як відомо, її винайшли провансальські трубадури, ці розкішні, винахідливі представники «gai saber»¹, яким Європа завдячує багато чим — мало не своїм існуванням.

261.

До речей, які шляхетній людині збагнути, мабуть, найважче, належить марнославство: вона намагається заперечувати його навіть там, де люди іншого штибу прагнуть вчепитися в нього обома руками. Їй складно уявити собі істоту, яка бажає навіяти іншим добру думку про себе, а сама цієї думки не дотримується — і, отже, не заслуговує на неї, — але слідом за іншими й сама проймається вірою в цю добру думку. Шляхетній людині це видається, з одного боку, браком смаку й поваги, а з іншого — таким бароковим безглуздом, що вона готова вважати марнославство чимось винятковим і здебільшого піддає його сумніву. Вона може, наприклад, сказати: «Я можу помилятися в самооцінці й все-таки вимагати, щоб інші визнавали мою цінність такою, якою її визначив я, однак це ніяке не марнославство (а гоноровість, а ще частіше — те що називають «смиренням» або ж «скромністю»)). Або: «Я можу радіти високій думці інших про себе з багатьох причин: мабуть, тому, що я шаную і люблю їх, розділяю кожну їхню радість; а ще, мабуть, тому, що їхня добра думка про мене утверджує і зміцнює в мені віру у власну добру думку про себе; може, ще й тому, що добра думка інших людей, навіть якщо я її не поділяю, все-таки йде або може піти мені на користь; але жодного марнославства в цьому немає». Тільки з великим зусиллям, закликавши на допомогу історію, шляхетна людина може уявити собі, що з давніх-давен у всіх тією чи іншою мірою залежних верствах народу пересічна людина була тільки тим, *за що її вважали*: вона зовсім не звикла

---

¹ «Весела наука» в перекладі зі старопровансальської; мистецтво складання любовних поезій.

визначати цінності, тож і собі не складала іншої ціни, окрім тієї, що їй приписували пани (створювати цінності — питома *право панів*). Мабуть, можна вбачати наслідок жажливого атавізму в тому, що звичайна людина й досі спершу *чекає* думки про себе, а потім інстинктивно їй підкоряється: і то не тільки «добрій» думці, але так само й поганій та несправедливій (досить звернути увагу на переважну частину тих самооцінок і самонедооцінок, що їх побожні жінки переймають від своїх сповідників, та й будь-який добрий християнин — від церкви взагалі). Фактично, тепер внаслідок повільного становлення демократичного ладу (і його причини — кровозмішання панів і рабів) дедалі більшої шани й розповсюдження зазнає рідкісний і шляхетний за своєю природою потяг самостійно визначати свою цінність і «добре думати» про себе: але йому щоразу опирається давніша, більш поширена і глибше вкорінена схильність, і у феномені «марнославства» ця стара схильність перемагає нову. Марнославець радіє *будь-якій* добрій думці, почутій про себе (без огляду на її корисність, а також не замислюючись про її істинність чи хибність), а від будь-якої поганої думки він страждатиме: адже він кориться обом, відчуває свою підвладність їм — внаслідок того давнього інстинкту покори, який бере над ним гору. Це «раб» промовляє у крові марнославця, це залишки рабських хитрощів (а скільки від «раба» ще й досі залишилося, наприклад, у жінці!), якими він прагне спокусити на добру думку про себе; і той самий раб негайно падає ниць перед цією думкою, ніби не він сам її нав'яз. Ще раз підкреслю: марнославство — це атавізм.

262.

Види виникають, а типи утверджуються і міцніють в процесі тривалої боротьби з однаковими за своєю суттю *несприятливими* обставинами. Натомість з досвіду селекціонерів нам відомо, що види, яким дістається над-

лишок поживи й взагалі забагато захисту й догляду, одразу активно виявляють схильність до урізноманітнення типу й щедро витворюють дивовижні й потворні відхилення (а також потворні вади). Розгляньмо якусь аристократичну спільноту, от хоча б давньогрецький поліс чи Венецію, як добровільне чи недобровільне утворення з метою *культивації* виду: там спільно живуть віддані на власний розсуд люди, які прагнуть відстоювати свій вид — здебільшого тому, що вони *змушені* відстоювати самих себе, бо інакше опиняться перед катастрофічною загрозою знищення. Тут бракує тих щедрот, того надміру й захисту, які сприяють урізноманітненню; тут вид потрібен сам собі як вид, як щось, що саме завдяки своїй твердості, однорідності, простоті форми взагалі може утвердити себе й тривалість свого існування за умов постійної боротьби з сусідами, чи повсталими, чи пригнобленими, що загрожують повстати. Найрізноманітніший досвід навчає спільноту, яким своїм якостям вона найбільше завдячує тим, що всупереч усім богам і людям ще існує і щоразу бере гору: ці якості вона називає чеснотами, і тільки ці чесноти вона ревно культивує. Вона робить це з суворістю, вона навіть прагне суворості: кожній аристократичній моралі властива нетерпимість — у вихованні молоді, у порядкуванні жінками, у шлюбних звичаях, стосунках між старшими й молодшими, у карних законах (що зосереджуються тільки на вироджених особах), і навіть саму нетерпимість вона зараховує до чеснот під назвою «справедливості». У такий спосіб на багато поколінь вперед закладається певний тип з небагатьма дуже виразними рисами, формується вид суворих, войовничих, мудро-мовчазних, згуртованих і замкнених у собі людей (а відтак наділених тонким чуттям соціального чару й нюансу); постійна боротьба з незмінно однаковими *несприятливими* обставинами стає, як я вже сказав, причиною зміцнення й утвердження типу. Та врешті-решт

настають кращі часи, величезна напруга спадає; серед сусідів, напевно, вже немає ворогів, а засобів для життя, навіть для насолоди життям стає вдосталь. Одним махом розтинаються пута й попруги старої дисципліни: вона перестає бути необхідністю, умовою існування; якби вона хотіла існувати й надалі, то могла б бути тільки формою *розкошів*, архаїзаційного *смаку*. Тим часом варіація (у формі відхилення до вищого, вишуканішого, рідкіснішого або виродження й спотворення) раптом постає на сцені в усій своїй силі й пишноті, індивід наважується відокремлюватися й вивищуватися над загалом. На цих роздоріжжях історії можна спостерегти, як поруч, а часто в єдиному плетиві зростає і пнеться догори щось розкішне, пишне, первісно-дикоросле, як конкуренція за простір зростання набирає якогось *тропічного* темпу, а загибель і самознищення — небувалого розмаху завдяки лютим одне на одного і ніби вибуховим егоїзмам, що змагаються за «сонце й світло» і не вже визнають ніяких меж, ніякого стриму чи милосердя з попередньої моралі. Саме ця мораль накопичила таке повноводдя сили, саме вона так небезпечно-туго напнула тятину лука: тепер вона відходить, стає «пережитком». Настає небезпечний і зловісний момент, коли непомірне, розмаїте, всеосяжне життя *переживає* стару мораль; «індивід» стоїть серед нього, змушений творити власні закони, вигадувати власні трюки й хитрощі для самозбереження, самовивищення, самозвільнення. Виникають суто нові «навіщо», суто нові «як», більше немає ніяких загальних формул, нерозуміння й неповага змовились між собою, занепад і зіпсуття сплітаються з найвищими пориваннями в жахливий вузол, геній раси фонтанує добром і злом з усіх рогів достатку, настає фатальна одночасність весни й осені, повна нових принад і серпанків, на які багата юна, ще невичерпна й невтомна зіпсутість. Знову з'являється небезпека, мати моралі, велика небезпека, що цього разу

ховається в індивіді, у ближньому й другові, на вулиці, у власній дитині, у власному серці, в усіх найзаповітніших і найпотаємніших бажаннях і прагненнях: то що ж тепер мають проповідувати філософи моралі, які з'являються в такі часи? Вони, ці пильні спостерігачі й ледарі, виявляють, що всьому неминуче настає кінець, що все навколо зогниває і спричиняє гниття, що ніщо не встоїть до післязавтра, за винятком одного виду людей: невиліковно *пересічних*. Тільки пересічні можуть сподіватися на подальше життя й розмноження: вони — люди майбутнього, єдині, хто виживе. «Будьте, як вони! Станьте пересічними!» — так відтепер виголошує єдина мораль, яка ще має сенс і знаходить слухачів. Але як важко її проповідувати, цю мораль пересічності! Адже вона ніколи не зможе зізнатися, чим вона є і чого прагне! Вона змушена говорити про помірність, про гідність, про обов'язки й любов до ближнього... їй буде важко *приховати іронію!*

263.

Існує *інстинкт до рангу*, який понад усе інше вже є ознакою високого рангу; існує насолода від нюансів трепетної шани, і за нею можна розпізнати шляхетне походження та шляхетні звички. Витонченість, гідність і велич душі піддаються ризикованому випробуванню, коли повз неї проходить щось першорангове, але ще не захищене грізністю авторитету від настирних посягань і грубості; щось неозначене, нерозгадане, спокусливе, може, і зумисно приховане й переодягнене, що, наче живий пробний камінь, іде своєю дорогою. Хто взявся предметно досліджувати душі, той у різних формах вдаватиметься саме до цього мистецтва, щоб визначити остаточну цінність душі, її непохитний вроджений ранг: він перевірятиме душі на *інстинкт пошани*. *Différence engendre la haine*¹: нищість деяких натур раптом брудним

¹ Відмінність породжує ненависть (*фр.*). Цитата зі Стендаля.

потокот проривається назовні, коли повз них проносять якусь священну посудину, якусь коштовність із храмових скарбниць, якусь відмічену знаком великої долі книгу; а іншому, буває, відбирає мову, він не вірить власним очам, він тихо завмирає, і це свідчить про те, що душа його *відчуває* близькість чогось, гідного поклоніння. Той спосіб, у який в Європі й досі підтримують пошану до *Біблії*, — це, мабуть, найкращий елемент дисципліни та відточування звичаїв, яким Європа завдячує християнству: книги такої глибини й беззастережної значущості потребують зовнішнього захисту тиранічним авторитетом; це уможливорює ту тисячолітню *тривалість*, яка необхідна, щоб вичерпати й розгадати їх. Це вже великий здобуток, якщо масі (неглибоким і заячим душам) вдається прищепити відчуття, що вона не всього сміє торкатися; що існують священні події, поруч із якими їм слід роззуватися і тримати свої нечисті руки при собі, — для них це чи не найвищий ступінь піднесення до гуманізму. І навпаки, навряд що здатне викликати більшу огиду до так званих «освічених» людей, парафіян «сучасних ідей», як їхній брак сорому, спокійне нахабство їхніх поглядів і рук, якими вони все чіпають, облизують, обмацують; цілком можливо, що нині серед народу, простого народу, тобто серед селян знайдеш більше *відносно* шляхетності смаку й такту в пошані, аніж серед зануреного в газети напівсвіту розуму, серед освічених.

264.

З душі людини ніяк не стерти того, що найбільше любили й найчастіше робили її пращури: чи були вони ревними скнарами, прикутими до письмового столу йскрині, скромними й простими у своїх бажаннях, а також скромними й у чеснотах; чи звикли вони віддавати накази з рання до ночі, прагнути грубих насолод, а разом із тим, може, ще й більш грубих обов'язків та відповідальності; нареш-

ті, чи не пожертвували вони коли-небудь своїми давніми привілеями народження і власності, щоб жити лише своєю вірою, своїм «Богом», як люди неблаганного й чутливого сумління, що червоніє від кожної маленької поступки. Не може бути, щоб людина *не* носила в собі риси й нахили своїх отців та праотців, хоч яким неочевидним це могло б здаватися. У цьому й полягає проблема раси. Скажімо, коли щось відомо про батьків, то можна зробити висновки й про дитину: якась огидна нестриманість, закутні заздрощі, незграбне самовиправдовування — три риси, що за всіх часів були питомими ознаками плебейського типу — все це передається дітям так само неминуче, як зіпсута кров; навіть найкраще виховання та освіта можуть тільки допомогти *приховати* такий спадок. А хіба сьогодні виховання й освіта не зводяться до цього? За нашої народної доби, чи краще сказати — доби потолочі, «виховання» і «освіта» дійсно *повинні* бути мистецтвом вводити в оману — майстерно відвертати увагу від свого походження, від успадкованого душею і тілом плебейства. Вихователь, що сьогодні проповідував би передусім правдивість і вперто закликав би своїх вихованців: «Будьте правдиві! Поводьтеся природно! Будьте тими, ким ви є!» — навіть такий добродушний і щиросердий осел навчився б хапати-ся за Горацієві *furca*¹, щоб *naturam expellere*²: і що з того? «Потолоч» *usque recurret*³.

265.

Ризикуючи збентежити цим слух людей невинних, я стверджую: егоїзм належить до сутності шляхетної душі; я маю на думці непохитну віру в те, що такий істоті,

---

¹ Вила (лат.)

² Виганяти природу (лат.) «Можете й вилами гнати природу — повернеться знову» — цитата з «Послань» Горація, подано в перекладі А. Содомори.

³ Завжди повертається (лат.)

як «ми», інші істоти від природи змушені коритися і приносити себе в жертву. Шляхетна душа приймає факт свого егоїзму без будь-яких знаків питання, не відчуючи в ньому ніякої жорстокості, примусу чи примхи, розуміючи його як щось зумовлене, мабуть, правічним світовим ладом; якби вона дошукувала для нього назви, то сказала б «це сама справедливість». Вона визнає — за певних обставин, які спершу викликають у неї сумнів, — що існують душі, рівноправні з нею; і як тільки вона з'ясовує для себе питання рангу, то починає ставитися до тих рівних і рівноправних з такою ж впевненою скромністю й лагідною пошаною, як і до себе, дотримуючись якоїсь природженої небесної механіки, яку розуміють усі зірки. Ця делікатність, це самообмеження в спілкуванні з рівнею — ще один вияв її егоїзму (кожна зірка є таким егоїстом): у рівних собі й у правах, які вона визнає за ними, шляхетна душа шанує *сама себе*, не сумніваючись, що обмін почестями й правами — як сутність усякого спілкування — також впливає з природного стану речей. Шляхетна душа дає, як і бере, керуючись пристрасним і сторожким інстинктом відплати, який укорінений в її основі. Поняття «милосердя» *inter pares*¹ позбавлене усілякого сенсу і приємності; можливо, існує вишуканий спосіб приймати дарунки згори, наче краплини дощу, і спрагло всотувати їх, але до таких умінь і жестів шляхетна душа не має хисту. На заваді їй стає егоїзм: вона взагалі неохоче спрямовує погляд «вгору», а дивиться натомість або *вперед*, горизонтально й поволі, або згори донизу: *вона свідома своєї висоти*.

266.

«По-справжньому шанувати можна тільки того, хто не шукає самого себе». — Гете радникові Шлосеру.

---

¹ Серед рівних (лат.)

267.

У китайців є приказка, якої матері ще змалечку навчають дітей: «сяо-сін», «зроби своє серце *малим!*» У цьому, власне, і виявляється головна схильність пізніх цивілізацій; не сумніваюся, що античний грек в нас, нинішніх європейцях, передусім розпізнав би самоприниження, і вже тільки цим ми були б йому «не до смаку».

268.

Зрештою, що таке загал? — Слова — це низки звуків, які позначають поняття; а поняття — це більш чи менш визначені низки образів для позначення відчуттів, які часто повторюються і поєднуються, тобто певних груп відчуттів. Щоб дійти розуміння, мало вживати одні й ті самі слова: треба ще й приписувати однакові назви внутрішнім переживанням того чи іншого роду, зрештою, мати *спільний* зі співбесідником досвід. Саме тому люди одного народу розуміють одне одного краще, аніж представники різних народів, навіть коли вони послуговуються однією мовою; чи, радше, якщо люди довго жили разом за схожих умов (клімату, ґрунту, загроз, потреб, праці), то з цього *постає* щось, що «розуміє себе», виникає народ. В усіх душах однакова кількість часто повторюваних переживань бере гору над тими, що трапляються рідше: завдяки цьому людям і вдається порозумітися — швидко, щораз швидше; історія мови — це історія процесу скорочень, і ця швидкість розуміння згуртовує людей — міцно, дедалі міцніше. Що більша небезпека, то більша потреба швидко й легко домовитися про необхідне; відсутність непорозумінь у хвилину загрози — ось те, без чого люди в спілкуванні ніяк не можуть обійтися. Навіть кожен дружній і любовний зв'язок піддається цьому випробуванню: двоє не можуть довго бути разом, як тільки з'ясовується, що для одного з них ті самі слова позначають інші почуття, думки, здогади, бажання, страхи. (Страх

перед «вічним нерозумінням» — ось той добрий геній, що так часто стримує осіб різної статі від поспішних зв'язків, до яких підштовхують серце та чуття — а *не* якийсь там Шопенгауерів «геній роду»!) Ті групи відчуттів, що здатні найшвидше прокинутися в душі людини, стати до слова і віддавати накази, визначають ієрархію її цінностей і, зрештою, скрижаль її благ. Оцінки цінностей, складені тією чи іншою людиною, почасти виказують *структуру* її душі й те, у чому вона вбачає умови свого існування і свої справжні потреби. І коли припустити, що біда здавна зближувала тільки тих людей, що схожими знаками вміли повідомити про схожі потреби й переживання, то загалом виявиться, що легкість у висловлюванні своїх турбот, яка, власне, зводиться до проживання тільки пересічних і загальних негараздів, мала б бути наймогутнішою з усіх сил, які досі мали владу над людьми. Більш схожі між собою звичайні люди завжди мали й мають перевагу, натомість люди вишуканіші, витонченіші, рідкісніші, які важче піддаються розумінню, часто залишаються самотніми, як наслідок зазнають чимало лихоліть і рідко продовжують свій рід. Слід закликати на допомогу величезні протидійні сили, щоб покласти край цьому природному, занадто природному *progressus in simile*¹, плеканню схожого, звичайного, пересічного, стадного в людині, перетворенню людини... у *загал*!

269.

Що ближче психолог (природжений, неминучий психолог і розгадувач душ) цікавиться незвичайними випадками та людьми, то більше він ризикує задихнутися від співчуття: йому, як нікому, *необхідна* тверда й весела удача. Зіпсуття і занепадання вищих людей, незвичайно влаштованих душ — це, власне, правило, і постійно бачити його дію — просто жахливо. Безмежні муки

¹ Поступ до уподібнення (*лат.*)

психолога, який колись виявив і *майже* весь час на всіх етапах історії людства продовжує виявляти це занепадання, всю цю внутрішню «невеликовність» вищих людей, це вічне «запізно!» у всіх розуміннях слова, можуть, напевно, коли-небудь стати причиною того, що він відчайдушно повстане проти власної долі й вчинить спробу самознищення, що він і сам «зіпсується». Майже в кожного психолога можна спостерегти зрадливу схильність і пристрасть до спілкування з пересічними й порядними людьми: з цього видно, що він завжди потребує зцілення, що йому потрібне якесь забуття, якась втеча від усього того, чим йому обтяжують сумління його прозріння й preparatoції, психологічне «ремесло». Йому властиво боятися власної пам'яті. Він швидко стає мовчазним, зачувши міркування інших, і з незворушним виразом обличчя спостерігає, як поклоняються, захоплюються, люблять, радіють там, де він уже *побачив* — а то й приховує своє мовчання, погоджуючись про людське око із якоюсь поверховою думкою. Мабуть, жахлива парадоксальність його становища загострюється ще й тим, що якраз там, де він навчився великого співчуття і водночас великого презирства, люди маси, грамотії й мрійники натомість навчаються великої шаноби — шаноби до «видатних мужів», тих казкових тварин, що надихають благословляти й шанувати батьківщину, землю, людську гідність, самих себе, а також слугують взірцем для виховання юнацтва. І хтозна, чи досі за кожним значним випадком не стояло одне й те саме: люди поклонялися своєму богу, а той «бог» був тільки нещасною жертвовною твариною! Успіх завжди був найбільшим ошуканцем, а вже саме «творіння» — це успіх; великий державний муж, завойовник, першовідкривач наряджаються у власні подвиги аж до невпізнанності; «творіння», твір філософа чи митця сам винаходить того, хто його сотворив чи нібито сотворив: отакі уславлені «видатні мужі» — це, зрештою, лише

маленькі другосортні поеми; у світі історичних цінностей *панує* фальшивомонетництво. Ці великі поети, наприклад, Байрон, Мюссе, По, Леопарді, Кляйст, Гоголь (я не наважуюся назвати більш видатні імена, але маю на думці і їх) — такі, як вони є насправді і якими, напевно, мають бути: це люди моменту, натхненні, чуттєві, дитинні, легковажно-довірливі й раптово-недовірливі; з душами, в яких зазвичай ховається якийсь надрив; вони часто помщаються своїми творами за якусь внутрішню скверну; часто шукають у своїх злетах забуття від занадто чіпкої пам'яті; часто блукають трясовиною, мало не закохуючись в неї, аж доки не стануть схожими на блудні вогні навколо болота, які *прикидаються* зірками (народ тоді, мабуть, називатиме їх ідеалістами); часто борються з тривалою огидою, з непозбувним приви́дом невіри, який наганяє холоду й змушує їх знемагати від жадання *gloria* й пожирати «віру в себе» з рук очманілих підлесників: якими ж *мучениками* постають ці великі митці й взагалі вищі люди перед тим, кому трапилося їх розгадати! Стає зрозуміло, чому саме в жінки (яка наділена даром ясновидіння у світі страждань і, на жаль, одержима занадто палким, як на її сили, бажанням допомогти й урятувати) вони так легко викликають сплески безмежного, самовідданого *співчуття*, які юрба, передусім юрба шанувальників, не розуміє і підбавляє до них вдосталь цікавих й самовдоволених тлумачень. Це співчуття раз у раз ошукує себе щодо власної сили: жінці хочеться вірити, що любов перемагає *все*, — це, власне, і є її *віра*. Ох, серцезнавець миттю розпізнає, якою бідною, дурною, безпорадною, самовпевненою, помилковою і радше згубною, ніж рятивною є навіть найкраща, найглибша любов! Цілком можливо, що під ризами священної байки про життя Ісуса ховається один із найболючіших випадків мучеництва *від знання, що таке любов*, мучеництва найневиннішого й найневтолимішого серця, яке ніяк не мог-

ло насититися людською любов'ю, яке *вимагало* тільки щоб його любили — і більш нічого, вимагало запекло й безумно, вибухаючи лютим гнівом на тих, хто відмовляв йому в любові; історія бідолахи, який не міг насититися любов'ю і невситимо прагнув її, якому довелося винайти пекло, щоб запроторити туди всіх, хто не хотів його любити, і який нарешті, добре пізнавши людську любов, був змушений вигадати бога, який був би втіленням любові, *здатності* любити й проїнявся б жалем до людської любові, такої вбогої, такої сліпої! Хто так відчуває і так *розуміє* любов, той *шукає* смерті. Але навіщо ж присвячувати себе таким прикрим речам? Якщо, звісно, це не необхідність...

270.

Духовна пиха і бридливість усіх, хто глибоко страждав — а те, *наскільки* глибоко людина може страждати, мало не визначає її місце в ієрархії рангів — ця жахлива впевненість, що просякає і забарвлює все єство такого страдника, переконаного в тому, що завдяки своїм стражданням він *знає більше*, ніж можуть знати найрозумніші й наймудріші; його гордість тим, що він побував й навіть почувався «як удома» у багатьох далеких жахливих світах, про які «*ви нічого не знаєте!*»; ця мовчазна духовна пиха страдника, гордість бути обранцем пізнання, «втаємниченим», заледве не жертвою змушує його вдаватися до численних форм переодягання, щоб захистити себе від доторку нав'язливих і співчутливих рук, та й узагалі від усього, що не може зрівнятися з ним у стражданні. Глибокі страждання наділяють шляхетністю: вони відокремлюють. Одна з найвишуканіших одержин — це епікурейство й певна виставлена напоказ зухвалість смаку, що ставиться до страждання легковажно й опирається усьому, що є на світі гіркого і глибокого. Є люди з «веселою» вдачею, які вдаються до веселості, щоб вона

заважала їх зрозуміти — вони *хочуть*, щоб їх не розуміли. Є такі «люди науки», які беруться за науку, бо й вона створює видимість веселості, а деяка вченість навіть наводить на думку, що людина мислить поверхово: вони *хочуть* спокусити на хибне враження про себе. Є людивільного й нахабного духу, які хочуть приховати й заперечити, що в них розбиті, горді й невиліковно хворі серця (цинізм Гамлета — випадок Галіані), а деколи навіть недалекість — це також маска для нещасного, надто точного знання. Звідси висновок, що шанувати маску й стримувати допитливість і психологічний інтерес там, де їх виявляти не слід, — це теж ознака витонченої людяності.

271.

Найглибша прірва між двома людьми постає з різного розуміння і різної міри чистоти. Вся ця чемність і взаємна корисність, вся ця взаємна доброзичливість — зрештою, це нічого не змінює: вони одне одного «на дух не переносять»! Найвищий інстинкт чистоти спонукає охоплену ним людину до дивовижної й вкрай небезпечної самотності, ніби святого: адже святість — це і є найодухотвореніший вияв цього інстинкту. Якесь таїна невимовної повноти в щасті від купання, якесь хіть і спрага, що постійно тягне душу з ночі в ранок, від мутної води «смутку» до світлого, ясного, глибокого, витонченого: це потяг *виризняє* людину — як потяг шляхетний — але тією ж самою мірою і *відокремлює*. Співчуття святого — це співчуття до *бруду* всього людського, занадто людського. А є такі рівні й висоти, з яких вже й саме співчуття здається йому занечищенням, здається брудом...

272.

Ознака шляхетності: ніколи не замислюватися над тим, щоб принизити свій обов'язок до обов'язку кожно-

го; не бажати перекласти на когось свою відповідальність чи розділити її; вважати власні привілеї та користування ними своїм обов'язком.

273.

Людина, яка прагне великого, вбачає в кожному, хто стрічається їй на шляху, або засіб, або затримку й заваду, або ж ложе для перепочинку. Властива їй вища *доброта* до ближнього можлива тільки тоді, коли людина досягла своєї вершини й владарює. Нетерплячість та усвідомлення, що до того часу вона приречена безперервно розігрувати комедію (бо навіть війна — це комедія, яка щось приховує, як і кожен засіб приховує мету), псує їй будь-яке спілкування: такі люди знають самотність і все найотруйніше в ній.

274.

Проблема того, хто чекає. Потрібен щасливий випадок і збіг багатьох непередбачуваних обставин, щоб вища людина, в якій дрімає розв'язок певної проблеми, своєчасно почала діяти — щоб вона, так би мовити, вчасно «вистрілила». Зазвичай цього *не стається*, і в усіх кінцях світу такі люди сидять і чекають, навряд знаючи, якою мірою вони чекають, а ще менше знаючи, що чекають вони даремно. Іноді сигнальний горн (випадок, який «дозволяє» діяти) лунає занадто пізно — тоді, коли найкращі юні роки й життєві сили вже змарновано неробством; а скільки людей, «вихопившись зі сну», з жахом пересвідчувалися, що їхні кінцівки заціпеніли, а дух занадто обважнів! «Запізно», — казали вони собі, зневірені в собі, і відтоді назавжди ставали непотребом. Можливо, у царині геніального «безрукий Рафаель» (в найширшому значенні слова) — це не виняток, а правило? Геній, мабуть, не таке вже й рідкісне явище; справжня рідкість — це ті п'ятсот *рук*, потрібні йому, щоб

тиранізувати *καὶρός*¹, «слухну мить», щоб ухопити випадок за чуба!

275.

Хто не хоче бачити високе в іншій людині, той ще пильніше придивляється до всього нищого й поверхового в ній — і цим виказує себе.

276.

Всілякі образи й втрати нижчій і грубшій душі пережити легше, аніж душі шляхетній. Загрози, що чигають на шляхетну душу, мають бути більш значними, а ймовірність, що вона зазнає невдачі й загине, при всій неоднорідності умов її існування буде величезною. У ящірки втрачений палець відростає знову, у людини — ні.

277.

— Кепсько, кепсько! Знову одне й те саме! Збудувавши собі дім, помічаєш, що ненароком навчився того, що *слід* було знати, перш ніж... починати будівництво. Кляте вічне «запізно»! Меланхолія усякого *завершення*...

278.

— Мандрівниче, хто ти? Я бачу, як ти простуєш своїм шляхом, без насмішки, без любові, з непроникними очима; вологий і смутний, як шахтарський висок, що з кожної глибини ненаситно виринає назад на світло — що він шукав там, унизу? — з грудьми, які не здіймаються в зітханні, з губою, яка не кривиться з огиди, з рукою, яка всього сягає повільно... хто ти? що учинив ти?² Відпо-

---

¹ У давньогрецькій мові відомі два слова на позначення часу: *χρόνος* — час як лінійна, вимірювана величина, *καὶρός* — слухний час, нагода для дії

² Was thatest du? — можливо, цитата з опери Вагнера «Загибель богів»; ця репліка звернена до короля Хагена, який завдає смертельної рани герою Зігфріду.

чинь тут: ця місцина гостинна до кожного, тож переведи подих. І хто б ти не був: скажи, чого б ти бажав? Що допоможе тобі розслабитися? Тільки скажи: я поділюся всім, що маю! — «Розслабитися? Розслабитися? О, цікавче, що ти таке говориш! А втім, дай мені, прошу...» — Що? Що? Говори! — «Ще одну маску! Іншу маску!»...

279.

Люди глибокої печалі виказують себе, коли щасливі: вони так хапаються за щастя, наче хочуть його розчавити й задушити — з ревнощів; ох, вони надто добре знають, що воно від них утече!

280.

«Отакої! Отакої! Як, хіба він не йде... назад?» — Так! Але ви погано розумієте його, якщо нарікаєте. Він відходить назад, як *кожен*, хто готується до великого стрибка.

281.

Чи повірять мені? Що ж, я вимагаю, щоб повірили: про себе, щодо себе я завжди думав погано, тільки в рідкісних випадках, тільки вимушено, завжди без захоплення «предметом», готовий відхилитися від «себе», ніколи не вірив у результат внаслідок непереборного сумніву в *можливості* самопізнання; він завів мене так далеко, що навіть у понятті «безпосереднє пізнання», яке дозволяють собі теоретики, я бачу *contradictio in adjecto*, а усе щойно наведене — мабуть, найпевніше з усього, що я про себе знаю. Мабуть, у мені живе якась відраза, яка гидує *вірою* в щось конкретне про себе. Чи не криється тут часом якась загадка? Напевно, що так; та на щастя, вона не про мої зуби. Можливо, так виказує себе порода, до якої я належу? Але виказує не мені; і мене це цілком влаштовує.

«То що ж із тобою сталося?» — «Я не знаю», — сказав він, вагаючись. — «Певно, гарпії¹ пролетіли над моїм столом». — Тепер деколи трапляється, що лагідна, стримана й скромна людина раптом впадає в лють, трощить тарілки, перекидає стіл, горлає, лютує, лається на чім світ стоїть — і наприкінці відходить в сторону, осоромлена, розлючена сама на себе... куди вона йде? Навіщо? Щоб осторонь помирати з голоду? Щоб її задушили власні спогади? Хто сповнений жадань, властивих високій, вибагливій душі, хто тільки зрідка бачить свій стіл накритим, а харч — готовим, тому за всіх часів загрожує велика небезпека; сьогодні ж вона виняткова. Вкинута в галасливу добу потолочі, з якою не хочеться їсти з однієї миски, така людина легко може загинути від голоду й спраги — або ж, якщо зрештою вона таки «пригоститься», від раптової огиди. Мабуть, усім нам доводилося сидіти за столами, за якими нам не місце; і саме найдуховнішим з-поміж нас, найбільш перебірливим щодо харчу, добре знайома та небезпечна *dyspersia*, що настає після раптового прозріння і розчарування в нашому пригощенні й застільниках — *огиди на десерт*.

Вияв майстерного й водночас шляхетного самовладання: якщо вже закортіло когось похвалити, то хвалити тільки за те, у чому немає збігів, адже інакше вийшло б, що хвалиш самого себе, а це суперечить доброму смакові; звісно, таке самовладання дає цілком пристойну підставу для того, щоб його розуміли *неправильно*. Щоб мати змогу дозволити собі цю справжню розкіш смаку та

---

¹ Давньогрецький міф оповідає про сліпого пророка Фінея, на якого в покарання за непослух боги наслали гарпій, що нищили їжу й питво на його столі.

моральності, треба жити не серед безмізких йолопів, а серед людей, нерозуміння й помилки яких можуть навіть потішити своєю вишуканістю; інакше доведеться заплатити високу ціну! «Він хвалить мене, *отже*, визнає мою правоту», — цей ослячий висновок псує нам, відлюдникам, половину життя, бо принаджує ослів до сусідства й дружби з нами.

284.

Жити у всеосяжній і гордій незворушності, завжди по той бік. Своєю волею закликати або проганяти геть власні афекти, свої «за» і «проти», піддаватися їм на деякий час; *сідати* на них, як на коней, а нерідко і як на ослів: треба ж бо вміти використовувати як їхній запал, так і їхню тупість. Тримати при собі три сотні поверхових мотивів, а ще — темні окуляри: бо бувають випадки, коли ніхто не повинен заглядати нам у вічі, а тим паче в наші «мотиви». І затоваришувати з тим шельмуватим і веселим пороком — ввічливістю. І бути паном над чотирма своїми чеснотами: це мужність, проникливість, співчуття й самотність. Бо самотність — це наша чеснота, вона — витончений потяг до чистоти, який передчуває: там, де людина торкається людини, ніяк не уникнути бруду. Будь які зносини рано чи пізно, так чи інакше змушують стати «носієм» нищості.

285.

Найвеличніші події та думки — а всі найвеличніші думки і є найвеличнішими подіями — піддаються усвідомленню найпізніше: покоління сучасників не *проживає* їх — вони живуть в обхід цих подій. Щось схоже відбувається і в царстві зірок. Світло найдальших зірок доходить до людей найпізніше; поки його ще не видно, людина *заперечує*, що десь там... є зірки. «Скільки століть потрібно духові, щоб його збагнули?» — це також критерій; з його

допомогою формується ієрархія рангів та відповідний етикет як для духа, так для зірки.

286.

«Тут зір мандрує вільно, тут дух піднісся ввись¹...» Але є ще й категорія людей, котрі, так само набравши висоту й відкривши зору широкі обрії, чомусь дивляться донизу.

287.

Що таке шляхетність? Що це слово значить для нас сьогодні? Як угадати, як розпізнати під цим важким небом, яким насувається непроглядне й невідворотне панування потолочі, людину шляхетну? Вона визначається не вчинками: вчинки завжди багатозначні й ніколи не зрозумілі до кінця; «діла» людини тут також нічого не доводять. Сьогодні серед митців та вчених чимало таких, хто своїми ділами, тобто витворами, виказує глибоке й пристрасне прагнення до шляхетного; але якраз ця потреба в шляхетності докорінно відрізняється від потреб саме шляхетної душі, а відтак красномовно й загрозливо свідчить про брак шляхетності. Не діла, а *віра* тут вирішує і визначає ієрархію рангів, якщо перетлумачити стару релігійну настанову² в новому, глибокому розумінні; непохитна впевненість шляхетної душі в собі, те, чого годі шукати, що неможливо знайти і, мабуть, не можна й загубити. *Шляхетна душа сповнена побожної шани до себе самої.*

288.

Є люди, неминуче наділені розумом; як би вони не викручувались, як би не затуляли зрадливі очі руками

---

¹ «Фауст» Гете, частина II, дія 5.

² Вочевидь, християнську тезу про те, що людина рятується «не ділами, а тільки вірою» (Послання апостола Павла до галатів 2:16)

(нібито руки їх не викажуть!), наприкінці все одно виявляється, що їм є що приховувати, а саме — розум. Один із найліпших способів, щоб принаймні якомога довше підтримувати ілюзію й успішно здаватися дурнішим, аніж насправді (а це така ж необхідність, як парасолька в повсякденному житті) — це *натхнення*: слід врахувати й те, що тісно пов'язане з ним, наприклад, чесноту. Бо, як каже Галіані, а він мав би на цьому знатися: «Vertu est enthousiasme»¹.

289.

У творах відлюдника завжди вчувається щось схоже на відлуння пустки, на якийсь шепіт і боязке озирання самотності; у його найсильніших словах, навіть у його криках бринить якась нова, небезпечна нотка мовчання, якесь замовчування. Хто рік у рік проводив дні й ночі на самоті у довірливій бесіді й суперечці з власною душею, хто у своїй печері (яка може бути лабіринтом, а може бути й золотим родовищем) перетворився на печерного ведмедя або на шукача скарбів чи дракона, що їх стереже, у того навіть поняття зрештою набувають сутінкових відтінків, запаху глибини й водночас — плісняви; щось невимовне й відразливе у них повіває холодом на кожного, хто проходить неподалік. Відлюдникові не віриться, щоб філософи (якщо припустити, що філософ спершу завжди був відлюдником) коли-небудь висловлювали свої справжні й остаточні думки в книжках: хіба книжки пишуть не для того, щоб якраз приховати те, що таїш у собі? Він взагалі сумнівається, чи *може* філософ мати якісь «справжні й остаточні думки», чи не криється в нього неодмінно за кожною печерою ще глибша печера, над кожною поверхнею — ще просторіший, дивовижніший і багатший світ, а під кожним ґрунтовним засновком, кожним

---

¹ Чеснота — це ентузіазм (*итал.*) З листа Галіані до мадам Д'Епіне.

«обґрунтуванням» — нова безодня. Кожна філософія — це філософія авансцени: так гадає відлюдник. «Є щось зумисне в тому, що він зупинився саме тут, поглянув назад, роззірнувся довкола, що *тут* він уже не став копати глибше і відклав лопату: є в цьому щось підозріле». Кожна філософія приховує *ще одну* філософію; кожна думка — це сховок, кожне слово — це ще й маска.

290.

Кожен глибокий мислитель більше боїться, що його зрозуміють, аніж що не зрозуміють. Від останнього постраждає, може, тільки його марнославство; від першого — його серце, його співчуття, яке завжди промовляє: «Ох, навіщо ж ви хочете, щоб і *вам* було так важко, як мені?»

291.

Людина, ця багатоліка, облудна, штучна й непроникна тварина, яку інші тварини бояться більше за її хитрість й розум, аніж за силу, вигадала чисте сумління, щоб інколи насолоджуватися своєю душею як чимось *простим*; а вся мораль — це зухвала зтяжна фальсифікація, яка взагалі дає змогу насолоджуватися спогляданням душі. З цього погляду поняття «мистецтво», мабуть, охоплює собою набагато більше, ніж ми звикли вважати.

292.

Філософ — це людина, яка постійно переживає надзвичайні речі, бачить і чує їх, сподівається на них і мріє про них; власні думки ніби влучають у нього зовні, згори й знизу, він притягує *підхожі* до себе події, наче блискавки; він, мабуть, і сам — як грозова хмара, обважена новими блискавицями; це фатальна людина, навколо якої вічно щось гримить, гуде, тріщить, коїться щось страшне. Філософ... ох, це істота, що часто втікає від самої себе,

часто себе боїться, але занадто цікава, щоб знову не «прийти до пам'яті», до самої себе.

293.

Чоловік, який каже: «це мені подобається, це я візьму собі, буду його берегти й від усіх захищати»; муж, що здатен вести справу, виконати постанову, залишатися вірним ідеї, утримати біля себе жінку, покарати й поставити на коліна зухвальця; якому служать гнів і меч, якому охоче коряться і за законом природи належать слабкі, стражденні, пригнічені люди, а також тварини; словом, чоловік, від природи призначений до *панування*... якщо він наділений співчуттям, то *таке* співчуття цінується високо! А чого варте співчуття тих, хто страждає! Чи тих, хто взагалі проповідує співчуття! Майже скрізь у Європі сьогодні панує хвороблива чутливість і сприйнятливність до болю, а ще — огидна нестримність у скаргах, розніженість, яка намагається здаватися чимось вищим, прикрашаючи себе релігією та філософськими цяцками: тут існує справжній культ страждання. *Неможливість* того, що в таких екзальтованих колах охрещують «співчуттям» — це, як на мене, завжди перше, що впадає у вічі. Цій новій моді поганого смаку слід винести жорстокий і безжальний вирок; нарешті, мені хотілося б, щоб люди захищалися від її чар добрим амулетом і в серці й на шії носили «gai saber» — чи, щоб полегшити розуміння моїм землякам, «веселу науку».

294.

Олімпійський порок. Наперекір тому філософові, що, як справжній англієць, намірився пустити погану славу про сміх усіх здатних до мислення голів: «Сміх — це зла вада людської природи, і кожна голова, що здатна думати, намагатиметься її подолати» (Гоббс), — я дозволив би собі навіть скласти ієрархію філософів, впорядковану за

рангами їхнього сміху, аж до тих найвищих, що здатні на *золотий* сміх. І якщо боги теж філософують (а деякі мої висновки вже наводили мене на цю думку), то я не сумніваюся, що й вони при тому вміють сміятися новим, надлюдським сміхом — нехай це і шкодить серйозним речам! боги насмішкуваті: здається, навіть під час священних таїнств їм важко стримати сміх.

295.

Геній серця, властивий тому великому Потаємнику, тому богові-спокуснику, природженому щуролову сумління, чий голос вміє пронизати кожную душу аж до її підземних володінь, який не зронить і слова, не кине й погляду без прихованих у них тенет зваби, який володіє мистецтвом здаватися не тим, чим він є насправді, а чимось, що *змушує* його послідовників підступати до нього дедалі ближче, наслідувати його дедалі вірніше й відданіше; геній серця, у присутності якого все гучне й самовдоволене замовкає і навчається дослухатися, який шліфує шорсткі душі й дає їм скуштувати нового прагнення — лежати нерухомо, як люстро, в якому відбивається глибина небес; геній серця, який навчає незграбну й поспішливу руку брати повільніше й делікатніше; який вгадує прихований і забутий скарб, краплину доброти та солодкої духовності під товстою брудною кригою й слугує чарівною лозою¹ для кожної крупинки золота, похованої у в'язниці з глини й піску; геній серця, після доторку якого кожен відходить багатшим — але не обласканий і приголомшений, не осипаний і обтяжений чужими благами, а багатший сам собою, відкритий собі з нового боку, овіяний і підслуханий вітром відлиги, можливо, невпевненіший, ніжніший, крихкіший, надламаніший, а втім, сповнений надій, які ще не мають назви, він по-новому прагне й струментить,

---

¹ Wünschelrute. Алюзія на вірш «Чарівна лоза» німецького поета-романтика Йозефа фон Айхендорфа.

по-новому відступає і відкочується назад... Та що ж я роблю, друзі мої! Про кого це я вам розповідаю? Невже я так захопився, що навіть не назвав вам його імені? Якщо, звісно, ви ще самі не здогадалися, хто цей загадковий дух і бог, який вимагає аж *такої* похвали. Як це, власне, буває з кожним, хто з ранніх літ постійно в дорозі та на чужині, мені трапилося перестріти багато дивних і не завжди безпечних духів, а передусім і того, про якого я розповідаю, і цей дух — не хто інший, як бог *Діоніс* власною персоною, той великий дводумець і спокусник, якому я, як ви знаєте, колись із належною таємністю і глибокою шаною підніс своїх первістків; здається, я був останнім, хто поклав *жертву* на його вівтар; бо я не стрічав нікого, здатного зрозуміти, що я тоді вчинив. Тим часом я дізнався багато, занадто багато про філософію цього бога — і то, як кажуть, з вуст у вуста: я останній апостол і хранитель таїн бога Діоніса, тож, напевно, я міг би нарешті дати вам, моїм друзям, скуштувати дещо (те, чим я вправі поділитися) з цієї філософії? Напівголосно, як і годиться: бо тут йтиметься про всілякі таємниці, про нове, чуже, дивовижне й моторошне. Вже те, що Діоніс — філософ, і що відтак боги також філософують, здається мені новиною, і не такою вже й невинною: якраз філософи мали б поставитися до неї з недовірою, а от у вас, друзі мої, вона наврод чи викличе великий спротив, хіба що надійде запізно й неслухняної години; адже ви, як мені вже дали знати, сьогодні неохоче вірите в Бога й богів. А, може, у відвертості цієї розповіді мені слід зайти далі, аніж це зазвичай приємно суворій вдачі вашого слуху? Певно, що згаданий тут бог у таких бесідах заходив далі, значно далі, і завжди був на багато кроків попереду... якби це було дозволено, я б навіть взявся за людським звичаєм величати його пишними, врочистими званнями й титулами, вихваляти його мужність як дослідника й першовідкривача, його відважну щирість, правдивість та любов до мудрості.

Але весь цей вельможний і пишний мотлох такому богові ні до чого. «Залиш це для себе і собі подібних, для тих, кому це потрібно», — сказав би він. «Я — не маю жодних підстав прикривати свою голизну». Бачте: такому божеству й філософу, мабуть, бракує сорому? Якось він сказав: «Часом я люблю людей», — натякаючи на Аріадну, що якраз була поруч, — «як на мене, людина — це симпатична, смілива й винахідлива тварина, яка не має рівні на землі й дасть собі раду в будь-якому лабіринті. Я зичу їй добра: часто я міркую про те, як би мені пришвидшити її поступ і зробити її ще сильнішою, злішою і глибшою, ніж вона є». «Сильнішою, злішою і глибшою?», — злякано перепитав я. — «Так, — повторив він, — сильнішою, злішою і глибшою; а ще — гарнішою», — і тут бог-спокусник усміхнувся своєю халкіонською посмішкою, ніби він щойно сказав щось неймовірно люб'язне. Одрозуміло, що цьому божеству бракує не тільки сорому; та й взагалі багато що спонукає до припущення, що де в чому боги загалом могли б у нас, людей, повчитися. Ми, люди, — людяніші.

296.

Ох, що з вами стало, мої записані, замальовані думки! Ще зовсім недавно ви були такі барвисті, юні, злісні, повні колючок і таємних прянощів, аж мені від вас кортіло чхати й сміятися... а тепер? Ви вже втратили свою новизну, і деякі з вас, побоююся, вже готові стати істинами: такими вже безсмертними, такими до розпачу праведними, такими нудними ви здаєтесь! Та хіба колись було інакше? Що ми записуємо й замальовуємо — ми, мандарини з китайськими пензликами; ми увічнюємо те, що дозволяє себе записати, а що спроможні змалювати ми самі? Ох, завжди тільки те, що вже зібралося в'янути й потроху втрачає аромат! Ох, завжди тільки вщухлі виснажені грози та жовті запізнілі почуття! Ох, це завжди

тільки ті птахи, що відшугали, відлітали своє і самі да-
ються до рук — до *наших* рук! Ми увічнюємо тільки те,
чому вже недовго залишилося жити й літати, все втомле-
не й ослабле! Тож у мене, мої виписані й вималювані дум-
ки, є барви тільки для вашої *призахідної* години, мабуть,
багато барв, палітра ніжного розмаїття, п'ятдесят відтін-
ків жовтого, брунатного, зеленого, червоного... але ніхто
за ними не вгадає, якими я побачив вас на світанку, вас,
раптові іскри й дива моєї самотності, мої давні, любі...
недобрі думки!